

УДК 635.652:[631.531.04 98 +631.531.027.2:631.811]

**А. В. Голодна, В. Ф. Камінський, кандидати
сільськогосподарських наук
Д. С. Шляхтуров**

Інститут землеробства УААН

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ КВАСОЛІ В УМОВАХ ПІВНІЧНОГО ЛІСОСТЕПУ

Показані результати досліджень із визначення оптимальних строків, способів сівби, а також оптимальних систем удобрення квасолі в умовах північного Лісостепу.

Ключові слова: квасоля, строки і способи сівби, норми висіву, удобрення, врожайність.

Проблема білка була і залишається для людства актуальною. На сьогоднішній день ним споживається 68-70% білка рослинного і 30-32% – тваринного походження. У зв'язку зі скороченням виробництва продукції тваринництва виникла необхідність збільшення частки рослинного білка.

У вирішенні цієї проблеми важливу роль відіграють зернобобові культури. Серед них особливе місце займає квасоля звичайна (*Phaseolus vulgaris L.*) – найцінніша із зернобобових продовольчих культура, в насінні якої міститься 17-32% білка, який добре засвоюється організмом людини (перетравність 86-90%), за поживністю наближається до яловичини (20-22% білка) і переважає рибу (18-19%), а за енергетичною цінністю перевищує їх відповідно в два і сім разів [1]. Окрім білків, зерно містить 41,0-54,6% вуглеводів, 0,4-3,6% жирів, 2,2-6,6% клітковини, вітаміни Е, В₁, В₂, В₆, В₉, РР, С, пантотенову кислоту, рибофлавін, а також мінеральні речовини [2].

Важливе значення квасолі і як кормової культури: виготовлення мюнонормів у молочно-восковій стиглості зерна, зерно як сировина для комбікормової промисловості, солома. За поживністю 1 кг зерна квасолі рівняється 1,3 корм.од. [2].

Квасоля також знайшла широке застосування в медицині: з неї готують дієтичні страви, використовують у фармацевтичній промисловості. Її використовують як сировину для консервної промисловості [3].

© Голодна А.В., Камінський В.Ф., Шляхтуров Д.С., 2004

Культура є цінним попередником для багатьох сільськогосподарських культур: рано звільняє поле, залишаючи в ґрунті понад 44 кг/га засвоєного з повітря азоту [4].

За посівними площами у світі квасоля посідає друге місце, поступаючись лише сої, і займає щорічно 23-25 млн.га. В Україні площі її вирощування (станом на 2001 рік) становили 43,6 тис.га, урожайність – 21,4 ц/га, валовий збір зерна – 92,0 тис.т. У найсприятливішій для вирощування квасолі зоні Лісостепу посівні площі становлять 57,3%, валовий збір зерна – 58,2% від загальної кількості.

На світовому ринку ціни на насіння квасолі стабільно високі, воно користується значним попитом. Проте потреби навіть внутрішнього ринку України залишаються незадовільнені [5].

Маючи родючі ґрунти та сприятливі кліматичні умови для вирощування квасолі, а також нові сорти, придатні для механізованого збирання, сільськогосподарське виробництво потребує розробки нових і уточнення існуючих комплексів агрозаходів, які б сприяли оптимальному росту та розвитку рослин і в кінцевому результаті – максимальній реалізації їх генетичного потенціалу.

Тому метою досліджень було визначення оптимальних строку, способу сівби та норми висіву насіння квасолі нових сортів, а також системи її удобрення в умовах північного Лісостепу.

Дослідження проводили протягом 1996-2003 рр. у дослідному господарстві „Чабани” Інституту землеробства УААН. Ґрунти – сірі лісові. Попередником квасолі була озима пшениця. Технологія вирощування – рекомендована для зони, окрім елементів, які вивчали. Для вивчення брали районовані в зоні Лісостепу сорти Харківська штабмова, Первомайська (національні стандарти), Мавка та номери з конкурсного сортовипробування відділу селекції та первинного насінництва сої інституту – 714/95 і 843/96. Сівбу проводили нормою висіву 450 тис. схожих насінин на 1 га (крім дослідів, де вивчали норми висіву).

Квасоля – одна з найтеплолюбивіших у групі зернобобових культур. У фазі сходів вона не переносить навіть короточасних заморозків і гине при температурі повітря мінус 0,5-1,0°C. З іншої сторони вона досить вимоглива до вологи у період набухання і проростання – її насіння потребує 105% вологи від своєї маси, тому висівати квасолю потрібно в достатньо вологий ґрунт. Виходячи з цього, сівбу проводили, коли минала загроза повернення заморозків: 1-й строк – перша декада травня місяця, 2-й – через 7 днів, 3-й – через 14 днів після першого.

Згідно з одержаними даними, при переході від більш ранніх до пізніших строків сівби спостерігалось скорочення тривалості періоду сівбасходи (у середньому від 7 до 4 днів). Впливу генотипу сорту при цьому не було виявлено. Як свідчать одержані експериментальні дані (табл.1), запізнюватись з її сівбою не слід: це призводить до зниження рівня врожаю. На запізнення з сівбою в 14 днів у більшій мірі реагували сорти Первомайська та Харківська штамбова – врожайність знизилась відповідно на 16,8 і 15,8%. У № 714/95 і 843/96 при запізненні з сівбою в 14 днів різниця в урожайності зерна не була істотною. Щодо другого строку сівби, то тут мала місце тенденція до зменшення продуктивності, за виключенням № 843/96 – завдяки більшій густоті стояння рослин тут одержали на 2,5 ц більше зерна з 1 га. Оптимальним строком сівби була перша – друга декада травня місяця [6].

*1. Урожайність квасолі залежно від строків сівби, ц/га
(у середньому за 1996-1997 рр.)*

Сортозразки	Строки сівби		
	I	II	III
Харківська штамбова	23,2	21,5	19,3
Первомайська	25,3	23,7	21,3
№ 714/95	21,9	20,4	20,0
№ 843/96	21,7	24,2	20,9

Важливим фактором у підвищенні врожайності сільськогосподарських культур є таке розміщення насіння на площі при сівбі, коли рослини знаходяться в однакових, найсприятливіших умовах, використовуючи поживні речовини, вологу, світло та повітря. У створенні таких умов основна роль належить способу сівби та нормі висіву насіння, а в кінцевому результаті – площі живлення рослин [7].

Згідно одержаних результатів [8] площі живлення відіграють важливу роль уже у фазі проростання насіння, а також протягом періоду функціонування ценозу, що істотно позначається на рівні врожаю.

Так, при зменшенні площі живлення з 662 до 222 см² за широкорядного та стрічкового, з 653 до 180 см² – за звичайного рядкового способу сівби має місце тенденція до збільшення польової схожості. Щодо звичайного рядкового способу сівби, то зі збільшенням норми висіву зростання показників польової схожості було більш відчутним – від 1,3 до 5,5%. Таким чином, показник залежить від розміру площі живлення, а не її форми. Це пояснюється тим, що квасоля відноситься до культур, які при проростанні насіння виносять сім'ядолі на поверхню, для чого їй необхідно

подолати опір шару ґрунту 3-4 см. Більша кількість проростків на одиниці площі цей бар'єр долає легше. Проте показник кількості рослин, які збереглися до збирання, мав іншу тенденцію: із зменшенням площі живлення однієї рослини він знижувався незалежно від способу сівби та конфігурації даної площі.

Показники надземної біомаси рослин (табл. 2), а також листкової поверхні при збільшенні площі живлення зростають. Необхідно також відмітити, що в середньому вони були вищими за широкорядного способу сівби, що можна пояснити можливістю проведення міжрядних обробітків, які призводять до збільшення кисню в шарі ґрунту, де розміщена основна маса бульбочок, і як результат – активізація роботи симбіотичного апарату рослини, активніше функціонування самих рослин.

Листкова поверхня за широкорядного способу сівби в середньому становила 1040 см²/росл., що на 63 см²/росл. перевищувало цей показник за стрічкового, та на 100 см²/росл. – за звичайного рядкового способів сівби.

Щодо висоти рослин, то вона, навпаки дещо зростала із збільшенням норми висіву. Для квасолі в більшій мірі, аніж інших зернобобових культур, характерним є наявність сортів і рослин з пізнім чи досить незначним бульбочкоутворенням за рахунок спонтанного інокулювання, або його повна відсутність, тому для нормального розвитку рослин необхідне штучне інокулювання насіння [7]. За одержаними даними, спосіб сівби на формування бульбочок майже не впливав: їх сира маса залежно від способу сівби в середньому відповідно складала 0,59, 0,62 і 0,55 г/росл. Проте цей показник у великій мірі залежить від норми висіву. За найнижчої норми висіву, взятої для вивчення (150 тис.нас./га) він в середньому за роки досліджень становить 0,49 г/росл., за найвищої (550 тис.нас./га) – 0,69 г/росл. Можливо, це пояснюється тим, що при збільшенні густоти рослин на одиниці площі азоту, внесеного у дозі 60 кг/га д.р. під передпосівну культивуацію, недостатньо для забезпечення їх потреби в цьому елементі. Тому рослини, використовуючи свою біологічну особливість, формують симбіотичний апарат для фіксації азоту з повітря, в міру його потреби.

Коефіцієнт розмноження насіння за всіх способів сівби найвищим був на варіантах із нормою висіву 150 тис.шт./га і становив у середньому 93,1. При збільшенні норми висіву до 550 тис.шт./га відбувається зниження даного показника в середньому до 53,6. Залежно від способів сівби коефіцієнт розмноження змінюється мало і в середньому за широкорядного способу сівби складає 79,5, стрічкового – 77,0, звичайного рядкового – 74,9.

2. Показники росту і розвитку рослин квасоли та урожайність залежно від площі живлення, у середньому за 2002-2003 рр.

Спосіб сівки	Норма висіву, тис. шт./га	Площа живлення		Висота рослин, см	Надземна біомаса, г/росл.	Листкова поверхня, см ² /росл.	Кількість бобів, шт./росл.	Маса 1000 зерен, г	Коефіцієнт розмноження	Урожайність, ц/га
		см ² /росл.	конфігурація							
Широкорядний (міжряддя 45 см)	150	662	45x14,7	55	85	1142	22,2	227	91	21,2
	250	396	45x8,8	52	78	1092	21	219	96,6	25,8
	350	284	45x6,3	54	74	1056	17,8	226	73	26,4
	450	221	45x4,9	56	71	974	19,2	233	84,5	27,2
	550	180	45x4,0	56	67	934	13,1	202	52,4	24,2
	150	666	30x22,2	48	76	1105	22,2	227	95,5	21,5
Стрічковий (45x15x45 см)	250	399	30x13,3	48	76	1051	19,3	227	86,9	24,9
	350	285	30x9,5	52	72	938	17,8	216	78,3	25,7
	450	222	30x7,4	54	70	915	15	220	66	26,3
	550	183	30x6,1	56	66	874	14,2	207	58,2	23,2
Звичайний рядковий (міжряддя 15 см)	150	653	15x43,5	50	80	1070	21,6	226	92,9	21,2
	250	395	15x26,34	50	72	965	19,6	223	82,3	23,6
	350	284	15x18,9	52	67	930	18	222	81	25
	450	221	15x14,7	55	67	900	16,2	216	68	24,4
	550	180	15x12	57	59	836	13,2	206	50,2	21

Продуктивність окремої рослини при збільшенні площі живлення зростає, а при зменшенні – відповідно знижується, що пояснюється погіршенням умов освітлення, водопостачання, живлення. Хоча продуктивність окремої рослини при зменшенні площі живлення знижується, зростає кількість рослин на одиниці площі, і з агрономічної точки зору оптимальною є така площа живлення, за якої досягається не найбільша продуктивність окремої рослини, а отримується максимальний врожай основної продукції високої якості за мінімальних затрат з гектара [9].

У середньому за два роки досліджень оптимальним є поєднання густоти рослин, яка формується на період збирання на варіантах із нормою висіву 350-450 тис.шт./га за широкорядного способу сівби, що забезпечує рослинам квасолі площу живлення 220-285 см² та індивідуальну продуктивність 20,7-19,6 г/росл. Вказані параметри забезпечили формування врожайності на рівні 26,4-27,2 ц/га. За стрічкового способу сівби оптимальною була площа живлення 222-285 см², за звичайного рядкового – 221-284 см². Урожайність, яка сформувалася на цих варіантах, становила відповідно 25,7-26,3 і 25,0-24,4 ц/га. Найвищим рівень урожаю за роки досліджень сформувався на варіантах, посіяних широкорядним способом – в середньому 25,0 ц/га. За стрічкового способу сівби урожайність була дещо меншою – 24,3 ц/га. На варіантах, посіяних звичайним рядковим способом, рівень урожайності був нижчим на 2,0 ц/га, порівняно з варіантами широкорядного способу сівби.

Аналіз показників ефективності вирощування квасолі за різних способів сівби і норм висіву підтвердив правильність зроблених висновків. Собівартість продукції на варіантах з нормою висіву 350-450 тис.шт./га була найнижчою за широкорядного способу сівби і становила 48,62 і 51,04 грн/ц, за стрічкового – 33,19 і 52,70 грн/га, за звичайного рядкового – 51,40 і 56,88 грн/га. Прибуток складав у середньому за роки досліджень, відповідно 5308 і 5413, 5148 і 5190 та 4962 і 4721 грн/га, а окупність добрив – 2,95 і 3,28, 2,51 і 2,97, 2,53 і 2,21 грн/га.

Важливим елементом технології вирощування є система удобрення культури. Квасоля – досить вимоглива до наявності в ґрунті поживних речовин.

Це можна пояснити тим, що близько 90-95% використаних поживних речовин вона поглинає за досить короткий період – приблизно 60-70 днів від появи сходів [1].

На формування 1 ц зерна і відповідної кількості соломи на сірих лісових ґрунтах квасоля використовує 5,5-6,0 кг азоту, 1,5-1,8 кг фосфору та 4-5 кг калію. Найбільшу масу рослин і зерна було отримано при внесенні

добрив зі співвідношенням N:P:K, рівному 2:1:1 [10]. Враховуючи коефіцієнт К.Г.Хопкінса – А.І.Пітерса [11], мінеральний азот, використаний рослинами, становить лише третину загальної кількості, тоді як дві третини бобові рослини задовольняють за рахунок азоту повітря. Проте, дослідження ряду авторів [1, 2] показали, що кількість мінерального азоту має становити половину повної розрахункової дози. Для вивчення були взяті дози мінеральних добрив $N_{30}P_{30}K_{30}$, $N_{60}P_{60}K_{60}$ і $N_{90}P_{90}K_{90}$ кг/га д. р., які вносили під передпосівну культивуацію. Необхідно також враховувати, що для квасолі в більшій мірі, аніж для інших зернобобових культур, характерна наявність сортів і рослин із пізнім чи досить незначним бульбочкоутворенням за рахунок спонтанного інокулювання, або його повна відсутність [12]. Тому обов'язковим елементом технології вирощування квасолі має бути передпосівне інокулювання насіння бульбочковими бактеріями.

Як показали дослідження, з узятих для вивчення штамів, високоактивним, комплементарним стосовно сортозразків, які вивчали, виявився штам бульбочкових бактерій № 8 (рід *Rhizobium*), селектований лабораторією ґрунтової мікробіології Інституту землеробства (табл. 3) [13].

3. Вплив передпосівного інокулювання насіння на урожайність квасолі, у середньому за 1997-1999 рр., ц/га

Сортозразки	Штами					Приріст урожайності від штамів
	Контроль (без інокулювання)	№ 6	№ 8	№ 92	№ 2-П	
Харківська штамбова	20,1	23,4	25,1	21,6	21,9	2,9
Первомайська	23,0	25,2	27,2	25,1	23,9	2,4
№ 714/95	21,4	24,3	25,9	22,9	24,5	3,0
№ 843/96	24,4	26,6	28,2	25,3	26,1	2,2
Середня по штаму	22,2	24,9	26,6	23,9	24,2	–

Приріст урожайності від застосування штаму бульбочкових бактерій № 8 в середньому на сортозразках становив 19,8%, а від інших штамів, взятих для вивчення, лише 7,7-12,2%.

При поєднанні вищевказаних доз мінеральних добрив з передпосівного інокулювання насіння штамом №8 оптимальні умови для росту та розвитку рослин квасолі сорту Мавка склались (в середньому за два роки) на варіантах із внесенням мінеральних добрив у дозах $N_{60}P_{60}K_{60}$ і $N_{90}P_{90}K_{90}$ (рис. 1).

На цих варіантах рослини були більш розвинені порівняно з варіантами, де добрива не вносили (контроль) та вносили у дозі $N_{30}P_{30}K_{30}$, а також

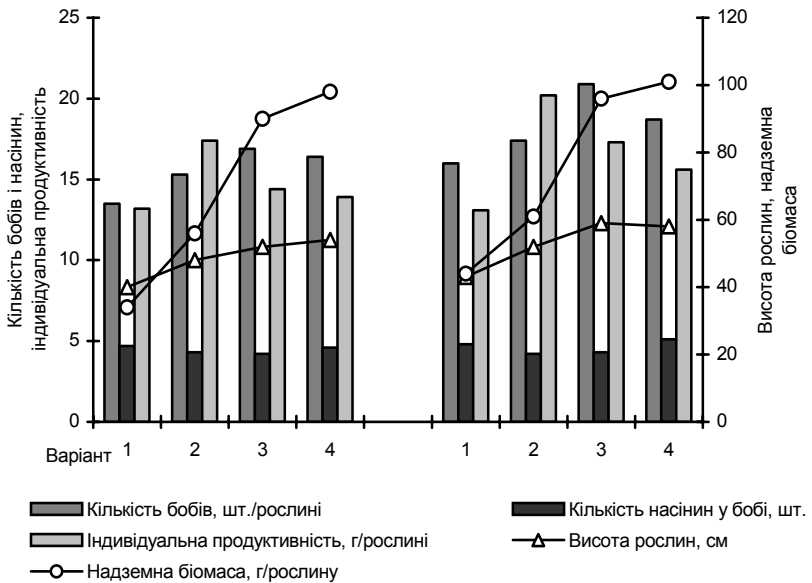
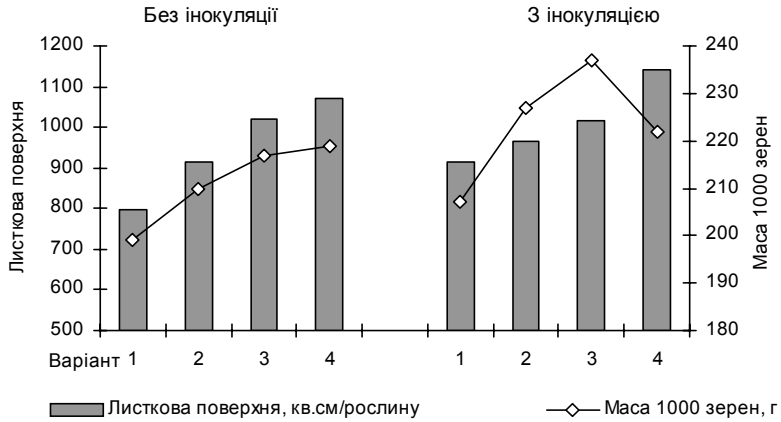

Рис. 1. Показники росту та розвитку рослин квасолі залежно від систем удобрення, у середньому за 2001-2002 рр.

на аналогічних варіантах, але без передпосівного інокулювання насіння, а як результат – вищою сформувалась і врожайність зерна (табл. 4).

4. Урожайність квасолі сорту Мавка залежно від систем удобрення, ц/га

Доза мінеральних добрив, кг/га д.р.	Без інокулювання			З інокулюванням		
	2001	2002	середнє	2001	2002	у середньому
Без добрив (контроль)	18,7	20,1	19,4	19,4	20,8	20,1
$N_{30}P_{30}K_{30}$	19,3	20,9	20,1	20,0	22,0	21,0
$N_{60}P_{60}K_{60}$	19,6	23,8	21,7	20,3	26,6	23,5
$N_{90}P_{90}K_{90}$	19,4	24,3	21,9	20,1	25,6	22,9

$НІР_{05} 0,7 1,3$

Хоча урожайність зерна квасолі на варіантах із внесенням добрив у дозах $N_{60}P_{60}K_{60}$ та $N_{90}P_{90}K_{90}$, як при проведенні передпосівного інокулювання, так і без неї, знаходилась майже на одному рівні, розрахунки економічної та енергетичної ефективності застосування вказаних елементів технології вирощування культури показали доцільність внесення добрив у дозі $N_{60}P_{60}K_{60}$ та проведення передпосівного інокулювання насіння активним, комплементарним стосовно сорту штамом бульбочкових бактерій. Собівартість 1 ц насіння на цьому варіанті становила 59, 58 грн. Рентабельність в середньому за роки досліджень була на рівні 327% (або на 1 грн. витрат отримано 3,27 грн. прибутку), коефіцієнт енергетичної ефективності – 2,25. Окупність 1 кг добрив становила 1,82 кг зерна квасолі.

Витрати на обробку гектарної норми висіву насіння препаратом на основі штаму бульбочкових бактерій коштує лише 20 грн., тоді як в середньому за два роки досліджень приріст урожайності від цього заходу на контролі без внесення добрив становив 0,7 ц/га, а на варіантах із внесенням добрив у дозі $N_{60}P_{60}K_{60}$ – 1,7 ц/га. На варіантах із внесенням добрив у дозі $N_{30}P_{30}K_{30}$ і $N_{90}P_{90}K_{90}$ цей приріст становив 0,9 і 1,0 ц/га відповідно.

Досить перспективним є використання азотфіксуючих бактерій у поєднанні з фосформобілізівними. Окрім забезпечення рослин біологічним азотом понад 50% від загальної його потреби, можливою стає заміна частки фосфору мінеральних добрив важкорозчинним фосфором із ґрунту. Нами проводились дослідження по вивченню впливу штамів фосформобілізівних бактерій, селектованих лабораторією ґрунтової мікробіології Інституту землеробства, у поєднанні зі штамом бульбочкових бактерій № 8 на ріст, розвиток і продуктивність рослин квасолі сорту Первомайська. У середньому за три роки приріст урожайності від проведення передпосівного інокулювання насіння штамом бульбочкових бактерій № 8 у поєднанні зі штамми фосформобілізівних бактерій № 5, № 6 і поліштамом становив 14,0-15,4% при рівні на контролі 21,4 ц/га.

Кошти, витрачені на обробку гектарної норми висіву насіння комплексним препаратом становлять 30 грн., що в структурі грошових витрат на вирощування культури за цієї технології складає лише 0,8-1,0%.

Ці дані свідчать про необхідність проведення подальших досліджень у напрямку вивчення доцільності зменшення доз мінеральних добрив до мінімально можливих без зниження рівня врожайності культури за умови часткової заміни їх бактеріальними.

Висновки. Таким чином, в умовах північного Лісостепу на сірих лісових ґрунтах для сортів квасолі, придатних для механізованого збирання, оптимальними є:

- строк сівби в кінці першої – друга декада квітня місяця, коли минає загроза повернення заморозків;

- норма висіву насіння 350-450 тис.шт./га за широкорядного способу сівби (з шириною міжрядь 45 см);

- доза мінеральних добрив $N_{60}P_{60}K_{60}$, внесена під весняну культивуацію, у поєднанні з передпосівним інокулюванням насіння штамом бульбочкових бактерій № 8. При проведенні передпосівної інокуляції насіння комплексним препаратом, який включає штам бульбочкових бактерій № 8 і фосформобілізуючих бактерій № 5, № 6 або поліштам, дозу фосфорних мінеральних добрив можна дещо зменшити.

Бібліографічний список

1. Минюк П.М. Фасоль. – Минск: Ураджай, 1991. – С. 92.
2. Мотрук Б.Н. Рослинництво. – К.: Урожай, 1999. – 456 с.
3. Марков Л. Сучасні технології вирощування квасолі //Агроном.– № 3(5), серпень 2004. – С. 86-88.
4. Тараріко О.Г., Шестобаєва О.В., Патица В.П. Концепція і наукове обґрунтування основних напрямків удосконалення систем випуску і реалізації мікробіологічних препаратів для сільськогосподарського виробництва // Мікробіологічний журнал.– 1997.– Т. 59.– № 4.– С.102-108.
5. Полянська Л., Чалий О., Гуророва О., Свиридов О. Квасоля в сучасних умовах господарювання // Пропозиція. – 2001. – № 10. – С. 44-45.
6. Камінський В.Ф., Голодна А.В., Дупляк О.Т. і ін.Сортова реакція квасолі на строки сівби та інокуляцію насіння // Зб. наукових праць Інституту землеробства УААН.– Вип. 3-4.– К. 2000.– С. 49-55.
7. Елагин И.Н. Оптимальные нормы высева и качество сева – важные условия повышения урожайности зерновых и зернобобовых культур / В кн. «Нормы высева, способы посева и площади питания сельскохозяй-

ственных культур» под ред. И.И.Синягина.– Москва: Колос.– 1971.– С.144-149.

8. Голодна А.В., Камінський В.Ф., Шляхтуров Д.С. Способи сівби та норми висіву квасолі в північному Лісостепу // Зб. наукових праць Інституту землеробства УААН.– Вип. 2-3.– К. 2004.– С. 61-67.

9. Синягин И.И. Площади питания растений.– Москва: Россельхозиздат.– 1975.– 372 с.

10. Гнетиева Л.Н., Барышникова Л.М. Уровень азотного питания и урожай фасоли // Земледелие. – 1980. – № 2. – С. 47-49

11. Вавилов П.П., Посыпанов Г.С. Бобовые культуры и проблема растительного белка. – М.: Россельхозиздат, 1983.– 255 с.

12. Чундерова А. И. Влияние высокоэффективных штаммов клубеньковых бактерий на урожай и содержание протеина в зерне фасоли // Селекция, семеноводство и приемы возделывания фасоли. – Орел, 1975.– С. 192-195.

13. Камінський В.Ф., Голодна А.В., Дупляк О.Т., Черниш О.О. Сортова реакція квасолі на строки сівби та інокуляцію насіння // Зб. наук. праць Інституту землеробства УААН.– К.: Нора-прінт. – Вип.. 3-4. – 2000.– С. 49-55.